

SFINTELE CANOANE ȘI MOȘTENIREA COMUNĂ A RĂSĂRITULUI ORTODOX

Preot prof. univ. dr. Constantin Rus

Introducere

În baza puterii cu care au fost investiți de către Mântuitorul Hristos, în vederea organizării și conducerii Bisericii, Sfinții Apostoli au stabilit norme obligatorii pentru toți membrii comunităților pe care le înființau, cu cei care se botezau în numele Sfintei Treimi; dar obligația respectării acestor norme revenea, în primul rând, conducătorilor acestor comunități, episcopi și preoți. Aceștia le revenea, în plus, și obligația de a aduce la cunoștința credincioșilor aceste norme, cu lămuririle necesare, ca să fie cât mai corect înțelese, precum și obligația de a supraveghea aplicarea lor, cu dreptul de a sancționa pe cei care nu le respectau. Episcopii, la rândul lor, ca urmași în sfera de putere ai Sfinților Apostoli, au stabilit și ei asemenea norme, numite canoane, a căror obligativitate era mai întinsă sau mai restrânsă, după întinderea unităților bisericesti ai căror episcopi participaseră la stabilirea normelor.

Multă vreme, atât învățătura de credință pe care Sfinții Apostoli o propovăduiseră cât și normele pe care ei le stabiliseră, ca îndrumătoare pentru organizarea și administrarea unitară a tuturor unităților bisericesti, s-au păstrat prin tradiție orală, de către persoane anume încredințate cu această îndatorire. După recunoașterea creștinismului ca religie licită, împărații Imperiului de Răsărit – începând cu Constantin cel Mare – au dat și legi speciale, prin care reglementau chestiuni bisericesti. Asemenea legi, date de autoritatea civilă, au fost acceptate și aplicate de Biserică, numai în măsura în care nu contraveneau învățăturii de credință și moralei creștine. Așa s-a ajuns ca izvoare ale dreptului canonic să fie socotite – pe lângă izvoarele fundamentale: Sfânta Scriptură, Sfânta Tradiție și canoanele cu obligativitate generală – și legile politico-bisericesti, ca izvoare subsidiare. Biserica a aplicat, deci, în organizarea și administrația, pe lângă legile ei proprii, numite canoane - *κανονες* - și legile - *νομοι* - date de autoritatea de stat în chestiuni bisericesti.

Izvoarele bisericesti, pentru o mai bună și mai ușoară folosire a lor, au fost strânse în colecții, de către clerici și juriști, unele cu textul întreg al canoanelor,

altele cu textul sinoptic sau epitemic, unele rânduind canoanele și legile în ordine cronologică, altele rânduind aceste izvoare în mod sistematic, adică grupând canoanele și legile după chestiuni la care se referă. Cele mai vechi colecții sistematice cuprind numai canoanele; iar atunci când redau și texte corespunzătoare din legile de stat, acestea apar ca anexă sau apendice. Mai târziu, pentru motive de ordin practic, canoanele au fost grupate laolaltă cu legile de stat care se refereau la chestiuni bisericești. Pentru conținutul lor – fiindcă cuprindeau atât canoanele (κανονες) cât și legile de stat (νομοι) – asemenea colecții au fost numite nomocanoane (νομοκανονες). Nomocanoanele „reprezintă, așadar, însușirea de către Biserică a unor legi emise de autoritatea de stat, fie în probleme de interes general, deși cu caracter constituțional, fie în probleme bisericești, iar pe lângă aceasta, ele mai reprezintă și completări permanente ale colecțiilor de canoane; de obicei, legile de stat, însușite în Biserică, completează și uneori schimbă sau modifică unele norme juridice bisericești înscrise în canoane, cu excepția celor cu caracter dogmatic, în privința cărora însăși autoritatea de stat declară că sunt deasupra oricărei legi de drept, deci și deasupra legilor de orice natură, pe care le emite puterea de Stat”¹.

1. Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, o privire de ansamblu

Biserica Romano-Catolică, constituită din toate persoanele care au fost botezate și încorporate în Hristos prin legătura mărturisirii de credință, Sfintele Taine și conducerea bisericească, conduse de către papă și de către episcopii în comuniune cu el, este reglementată în prezent cu ajutorul unei duble legislații: *Codex Iuris Canonici* pentru Biserica latină² și *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium* pentru Bisericile Orientale Catolice³. La această dublă legislație se adaugă Constituția Apostolică *Pastor Bonus*⁴, pentru a completa *Corpus Iuris Canonici* al Bisericii Catolice.

Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, promulgat la 18 octombrie 1990, împreună cu Constituția Apostolică *Sacri Canones*, a intrat în vigoare în prima zi a lunii octombrie din anul următor. Constituția *Sacri Canones* începe cu următoarele cuvinte: „Sfintele canoane sunt, după o descriere sumară dată de

¹ Pr. Prof. dr. Liviu Stan, *Codificarea canoanelor*, în „Studii Teologice”, anul XXI (1969), nr. 9-10, p. 640.

² Acest Cod a fost promulgat de Papa Ioan Paul al II-lea împreună cu Constituția sa Apostolică *Sacrae Disciplinae Leges* la 25 ianuarie 1983. A se vedea *Acta Apostolicae Sedis*, 75 (1983), pars secunda; traducerea românească, *Codul de drept Canonic*, Text oficial și traducerea în limba română de Tamaș Ioan, Editura Sapientia, Iași, 2004; și traducerea în limba engleză în CLSA, *Code of Canon Law. Latin-English Edition*, Washington, DC: CLSA, 1998.

³ Promulgat de către Papa Ioan Paul al II-lea, împreună cu Constituția sa Apostolică *Sacri Canones*, la 18 octombrie 1990. A se vedea, *AAS*, 82 (1990), p. 1045-1363; traducerea românească, *Codul Canoanelor Bisericilor Orientale, Pro manuscripto*, Text paralel latin-român, traducere și editare de Pr. drd. Iuliu Vasile Muntean, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2001; și traducerea în limba engleză în CLSA, *Code of Canons of the Eastern Churches. Latin-English Edition*, Washington DC: CLSA, 2001.

⁴ *Acta Apostolicae Sedis*, 8 (1988), p. 841-930.

canonul 1 al Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea, a celor ce au fost așezate de către sfințele trâmbețe ale Duhului, ale preaslăviților Apostoli, ale celor șase sfințe sinoade ecumenice și ale celor ce s-au întrunit local pentru așezarea unor astfel de rânduieli, precum și ale Sfinților noștri Părinți”⁵. Apoi Sfinții Părinți ai aceluiași Sinod, care s-a întrunit în scaunul de la Niceea, în 787, și a fost prezidat de legații papei Hadrian I, au confirmat prin canonul 1 „forța neclintită și neschimbătoare a aceluiași sfințe canoane, bucurându-se de ele ca și când cineva ar găsi în ele comori multe”. Într-adevăr, faptul că același Sinod, atunci când a afirmat că „autorii sfințelor canoane au fost luminați de către unul și același Duh”, și au orânduit „cele de folos”, au considerat aceste canoane să fie un singur corp al dreptului bisericesc, și l-au confirmat ca pe un „cod” pentru toate Bisericile bizantine sau grecești. Sinodul Quinisext a făcut anterior același lucru, întrunit în sala Trulos din Constantinopol în 691, prin definirea sferei acestor canoane mai clar în canonul 2”⁶.

Aderarea credincioșilor la acest patrimoniu sacru al disciplinei bisericești a contribuit la menținerea intactă a fizionomiei Orientului creștin⁷. Este semnificativ faptul că Conciliul Vatican II afirmă destul de clar că o „fidelitate scrupuloasă a vechilor tradiții”, împreună cu „rugăciunile, exemplu bun, mai bună înțelegere reciprocă, o colaborare și o privire frățească pentru ceea ce privește pe ceilalți și sensibilitățile lor” pot contribui cel mai mult la posibilitatea Bisericilor răsăritene în comuniune deplină cu Scaunul Apostolic roman pentru a-și îndeplini misiunea lor specială de a promova unitatea tuturor creștinilor, mai ales a creștinilor ortodocși” (OE, 24).

„... Nu trebuie uitat faptul că Bisericile Răsăritene, care nu sunt încă în deplină comuniune cu Biserica Catolică, sunt guvernate de același și, practic, singurul patrimoniu al disciplinei canonice, și anume, „sfințele canoane” din primele secole ale Bisericii”⁸. Același Conciliu a subliniat că, „pentru Bisericile Orientale, de menținerea comuniunii cu Scaunul Apostolic roman aparține responsabilitatea specială de a promova unitatea tuturor creștinilor, mai ales a creștinilor răsăriteni, în conformitate cu principiile Decretului acestui Conciliu despre ecumenism, la început cu rugăciuni, apoi prin exemplele din viața lor, fidelitatea religioasă față de vechile tradiții răsăritene, o mai bună înțelegere reciprocă, o lucrare împreună și o apreciere sensibilă a realităților și sentimentelor” (OE, 24).

Autorii săi afirmă că, prin urmare, „noul Cod nu este deloc un obstacol, ci mai degrabă un mare ajutor” [pentru problema generală a mișcării ecumenice].

⁵ Arhid prod. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, Note și Comentarii, Ediția a III-a îmbunătățită, Sibiu, 2005, p. 179-180.

⁶ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Latin-English Edition, p. XXI.

⁷ Cuvântul Papei Paul al VI-lea la Adunarea Comisiei Pontificale pentru revizuirea Codului de canoane ale Bisericilor Orientale, în *Acta Apostolicae Sedis*, 66 (1974), p. 245.

⁸ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Latin-English Edition, p. XXII.

Într-adevăr, acest cod protejează acest drept fundamental al persoanei umane, și anume, de a mărturisi credința în orice rit, scos frecvent din adevăratul pântecel al mamei lor, care este regula întregului ecumenism. De asemenea, nu trebuie să neglijăm faptul că Bisericele Catolice Răsăritene, descărcându-și liniștea ordinei dorită de Conciliul Vatican II, „trebuie să înflorească și îndeplinească rolul încredințat lor cu o nouă vigoare apostolică” (OE, 1)⁹. Atunci „*Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, trebuie să fie evaluat mai presus de toate, potrivit dreptului vechi al Bisericilor orientale”¹⁰, un principiu care este codificat în canonul 2: „Canoanele Codului, în care, în cea mai mare parte este preluat și adaptat dreptul vechi al Bisericilor orientale, trebuie să fie luate în considerare în primul rând plecând de la acel drept”¹¹.

2. Dezvoltarea canonului 2 din *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*

Primul proiect al acestui canon examinat de către Comisia Pontificală pentru Revizuirea Codului Dreptului oriental a fost canonul 8 al textelor inițiale din 1945¹², care a fost aproape identic cu canonul 17 din *Codex Iuris Canonici* din 1917¹³:

„§1. Canoanele, care pur și simplu se referă la dreptul vechi, trebuie să fie interpretate de către autoritatea acelui drept vechi; §2. Canoanele doar în parte congruente cu dreptul vechi, ca atare, trebuie să fie interpretate de către autoritatea acelui drept vechi; dacă acestea sunt discordante, trebuie să se hotărască prin propria lor sentință a cuvintelor; §3. În caz de îndoială, atunci când vreo prescripție a canoanelor este discordantă față de dreptul vechi, ea nu va merge înapoi (pentru interpretare) la acest drept vechi”.

Canonul 8 din Textele Inițiale devine canonul 6 din Normele Generale¹⁴:

„§1. Prin intrarea în vigoare a acestui Cod, se abrogă: celelalte legi, atât universale cât și particulare, contrare dispozițiilor acestui Cod, în afară de cazul când este prevăzut în mod expres altfel cu privire la legile particulare; toate legile penale, atât universale cât și particulare, promulgate de Scaunul apostolic, în afară de cazul când sunt reluate de acest Cod; celelalte legi disciplinare universale care se referă la o materie ce este rânduită în întregime de către acest Cod; §2. În măsura în care reiau dreptul vechi, canoanele acestui Cod trebuie interpretate ținându-se seama și de tradiția canonică”¹⁵.

⁹ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Latin-English Edition, p. XXII-XXIII.

¹⁰ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Latin-Engklisch Edition, p. XXIII.

¹¹ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, canonul 2, p. 7.

¹² *Vezi: Nuntia*, 2 (1976), p. 55-56.

¹³ Edward Peters (Curator), *The 1917 Pio-Benedictine Cod of Canon Law*, San Francisco, Ignatius Press, 2001, p. 35, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull’Oriente Cristiano*, Diretta da Gaetano Passarelli, 15, 2 (2011), p. 201.

¹⁴ *Vezi: Nuntia*, 10 (1980), p. 90; și *Nuntia*, 19 (1984), p. 21.

¹⁵ *Codul de Drept Canonic*, canonul 6, p. 45.

Acest canon ne ajută să realizăm legătura necesară între dreptul vechi al Bisericilor Orientale și noul Cod. Termenul *ius vetus* a fost înlocuit în mod intenționat prin termenul *ius antiquum*, în scopul de a evita impresia că dreptul vechi este de acum vechi și, astfel, complet depășit.

Emmanuel Lanne a criticat faptul că noua codificare subliniază separarea între istorie și drept:

„Încheiem această primă examinare, pentru a răspunde la întrebarea: Va favoriza noul Cod al Canoanelor Bisericilor Orientale revenirea la tradițiile autentice ale Bisericilor Orientale în problemele disciplinare? Cum poate fi afirmat acest lucru, deoarece noul cod, urmând planul dreptului fundamental al Bisericii și al noului Cod latin, subliniază divorțul dintre istorie și drept care a marcat, din păcate, Codul latin din 1917?”¹⁶

Denua recognitio oferă o explicație prin canon 1 bis¹⁷: „Canoanele acestui Cod, în care o mare parte a dreptului vechi al Bisericilor orientale este primit sau adoptat, trebuie să fie evaluate în principal prin acest drept”.

Trei membri ai consultării pontificale au propus înlocuirea cuvântului *aestimandi* (evaluat) cu *interpretandi* (interpretat). Un al patrulea membru a propus această nouă formulă: „Dreptul vechi al Bisericilor orientale trebuie să fie, astfel/sau primit, așa cum el este primit și interpretat în acest Cod”.

În plus față de aceste propuneri, Secretariatul Comisiei *ex officio* a oferit o reformulare a canonului, deoarece a fost necesar să se afirme în mod explicit că cele patru Motu Proprio promulgate de papa Pius al XII-lea¹⁸ (nu reflectă în totalitate tradiția răsăriteană) și multe legi speciale (de multe ori latinizate) sunt pe cale să fie înlocuite de către viitorul Cod.

Textul propus de către Secretariat spune: „§1. Canoanele acestui Cod, în timp ce în multe canoane dreptul vechi al Bisericilor orientale este primit sau interpretat, trebuie să fie evaluate de către acest drept”.

Grupul de studiu însuși s-a aflat în acord cu privire la posibilitatea de a-și manifesta *mens*-ul privind *continuitas iuris* prin care viitorul cod oriental a fost conceput și să declare în mod explicit că *antiquum ius Orientalium Ecclesiarum* este parametrul fundamental pentru evaluarea acestuia. S-a gândit o modificare adăugată la înlocuirea termenului *interpretatur* cu *accomodatur*, pentru a sublinia că, chiar și actualizarea lui *ius antiquum* nu ar trebui să fie considerată ca o separare de la ea, ci în schimb, ca o evoluție corespunzătoare

¹⁶ Vezi: *Irenikon*, 54 (1981), p. 496-585; și de asemenea, Carl Fürst, *La preparazione dell'edizione di un Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium. Ius in Vita et Missione Ecclesiae*, Roma, Vatican Press, 1994, p. 753-761, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull'Oriente Cristiano*, 15, 2 (2011), p. 202.

¹⁷ Vezi: *Nuntia*, 22 (1986), p. 17-19.

¹⁸ Vezi: *Celebrae Allatae*, 22 februarie 1949; *Sollicitudinem nostram*, 6 ianuarie 1950; *Postquam apostolis*, 9 februarie 1952; și *Cleri sanctitati*, 2 iunie 1957, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull'Oriente Cristiano*, 15, 2 (2011), p. 202.

a tradiției, în conformitate cu principiul enunțat de către papa Paul al VI-lea în Alocuțiunea sa membrilor Comisiei din 1974, „orice reînnoire trebuie să aibă întotdeauna coerență și concordanță cu vocea tradiției, astfel încât noile norme să nu apară ca un corp străin intrat violent în legătura bisericească, dar aproape înflorit spontan din normele existente”¹⁹.

În cele din urmă, avem canonul 2, unde termenul *ex hoc* este înlocuit cu *ex illo* pentru a face termenul *mens* mai clar și termenul *in quo* este schimbat cu *in quibus*²⁰.

Având în vedere dezvoltarea canonului 2, putem afirma că dreptul vechi al Bisericilor orientale este parametru fundamental pentru evaluarea *Codului Canoanelor Bisericilor Orientale*. Acest cod poate fi, de asemenea, sursa unei legi suplimentare prevăzută pentru conectarea termenului *lacunae legis* așa cum este indicat în canon 1501, unde există o referire explicită la vechile canoane ale Sinoadelor și la Sfinții Părinți:

„Dacă privitor la o problemă lipsește o prescriere expresă din lege, cauza, dacă nu este penală, trebuie hotărâtă conform canoanelor Sinoadelor și ale Sfinților Părinți, obiceiului legitim, principiilor generale ale dreptului canonic, respectate cu echitate, jurisprudenței bisericești, doctrinei canonice comune și constante”²¹.

Norma corespunzătoare din *Codex Iuris Canonici* este canon 19:

„Dacă, referitor la o anumită materie, nu există o dispoziție expresă a legii universale sau a legii particulare sau o cutumă, cauza, dacă nu este penală, trebuie soluționată ținându-se seama de legile date pentru cazuri similare, de principiile generale ale dreptului, aplicate cu echitate canonică, de jurisprudența și practica Curiei Romane și de părerea comună și constantă a experților în drept”²².

Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium a înlocuit *legibus latis in similibus* din *Codex Iuris Canonici* cu *secundum canones synodorum et sanctorum patrum*. Și aceasta nu este o diferență mică.

Constituția apostolică *Sacri Canones* prevede în mod clar: „Noi considerăm că acest cod, pe care acum îl promulgăm, trebuie să fie luat în considerare pentru a fi evaluat mai presus de toate, potrivit dreptului vechi al Bisericilor orientale”²³. Acest lucru implică faptul că noua disciplină comună a Bisericilor Catolice orientale trebuie să urmeze cu fidelitate patrimoniul sacru al disciplinei bisericești răsăritene a Bisericii nedespărțite din primul mileniu, cu adaptările necesare la circumstanțele actuale. George Nedungatt ne atrage subtil atenția că „dreptul vechi este conceptual mai vast decât Sfintelor Canoane și include,

¹⁹ Vezi: *Nuntia*, 22 (1986), p. 17-19.

²⁰ Vezi: *Nuntia*, 24-25 (1987), p. 1; și *Nuntia*, 28 (1989), p. 14.

²¹ Canonul 1501, în *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, ediția latină-română, p. 737.

²² Canonul 19, în *Codex Iuris Canonici*, ediția latin-română, p. 51.

²³ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, Latin-English Edition, p. XXIII.

de asemenea, obiceiurile, normele de tipic (*typica*), prescripțiile din *euchologia*, reguli, statute și altele²⁴.

Canonul corespunzător din *Codex Iuris Canonici*, canonul 6 §2, prevede: „În măsura în care reiau dreptul vechi, canoanele acestui Cod trebuie interpretate ținându-se seama și de tradiția canonică²⁵. Canonul consideră posibilitatea de a se referi la dreptul vechi, în măsura în care Codul se raportează la acest drept, în scopul de a aprecia continuitatea sa²⁶. *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, în schimb, stabilește că un *praecipue* trebuie să ia în considerare *ius antiquum*, așa cum acesta este primit și adaptat de către noul Cod²⁷ care, de asemenea, ia în considerare continuitatea dreptului.

Canonul 2 se inspiră în special din Decretul cu privire la Bisericile orientale ale Conciliului Vatican II, care, referindu-se la riturile liturgice și disciplina orientalilor, spune:

„Toți creștinii orientali ar trebui să știe și să fie siguri că pot și trebuie să păstreze întotdeauna propriile lor rituri liturgice legale și modul de viață și că modificările trebuie făcute numai datorită dezvoltării lor corespunzătoare și organice [...] și, în cazul în care, din motive de circumstanțe, timp ori persoane au căzut în mod nejustificat în desuetudine, ele ar trebui să recurgă la tradițiile lor străvechi (OE 6)²⁸.

Același Conciliu „confirmă și apreciază legislația veche în vigoare în Bisericile orientale cu privire la Sfintele Taine, precum și practica care se referă la săvârșirea și administrarea lor” (OE 12).

În această perspectivă, canonul 40 §1, motivat de Decretul *Orientalium Ecclesiarum*, stipulează că

„Ierarhii care prezidează Bisericile *sui iuris* și toți ceilalți ierarhi trebuie să se îngrijească cu cea mai mare sârguință de păstrarea fidelă și de respectarea exactă a ritului propriu și să nu admită schimbări în acesta decât din motive

²⁴ George Nedungatt, “Ancient Law in CCEO. The Interpretation of Canon Two”, în *Ius Canonicum in Oriente et Occidente*, Frankfurt, Peter Lang, 2003, p. 87-115, aici, p. 94, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull’Oriente Cristiano*, 15, 2 (2011), p. 203.

²⁵ *Codul de Drept canonic*, p. 45.

²⁶ Dimitri Salachas-Luigi Sabbarese, *Codificazione latina e orientale e canoni preliminari*, Roma, Urbaniana University Press, 2003, p. 240-251, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull’Oriente Cristiano*, 15, 2 (2011), p. 203.

²⁷ Francisco Urrutia, „Canones praeliminaries CIC. Comparatio cum canonibus praeliminaribus CCEO”, în *Periodica*, 81 (1992), p. 174-177, la Lorenzo Lorusso – George Gallaro, „*Sacri Canones and the Common Heritage of the Christian East*”, în *Studi sull’Oriente Cristiano*, 15, 2 (2011), p. 204; A se vedea și *Nuntia*, 22 (1986), p. 18-19,

²⁸ Norman Tunner (ed.), *Decrees of Ecumenical Councils*, vol. II, Washington, DC, Georgetown University Press, 1990, p. 902.

de progres organic al acestuia, ținând seama de bunăvoința reciprocă și de unitatea creștinilor”²⁹.

În mod corespunzător, canonul 657 §4 stabilește că „în a face modificări în textele liturgice, trebuie să se țină seama canonul 40 §1³⁰. Acest lucru înseamnă că fiecare eventuală adaptare liturgică trebuie să se bazeze pe un studiu atent al surselor, o cunoștință obiectivă a particularităților culturale adecvate, menținerea tradiției comune a Bisericii *sui iuris* corespunzătoare³¹. Mai mult decât atât, acest lucru [...] „presupune luarea în considerare, în primul rând a rădăcinilor din care patrimoniul acestor Biserici a fost inițial dezvoltat, mai ales în Ierusalim, Alexandria, Antiohia, Constantinopol, Armenia și în vechiul imperiu din Persia; și în al doilea rând, modul în care au fost transmise astfel de tradiții, adaptate la diferite circumstanțe și locuri, dar menținute într-o continuitate coerentă, organică”³².

În ceea ce privește instituțiile ierarhice ale Bisericilor orientale, Conciliul Vatican II se oprește într-un mod special asupra vechii instituții a Bisericilor patriarhale și stabilește că „funcția patriarhală a fost înfloritoare în Biserică din cele mai vechi timpuri, deja recunoscută de către primele Sinoade Ecumenice [...]. Prin urmare, acest Conciliu decretează că drepturile și privilegiile lor trebuie să fie restabilite în conformitate cu vechile tradiții ale fiecărei Biserici și cu hotărârile sinoadelor ecumenice. Aceste drepturi și privilegii sunt cele care au fost în vigoare la momentul unirii dintre Răsărit și Apus, deși ar putea să fie într-o anumită măsură, adaptate la condițiile moderne”³³.

3. Dreptul canonic ortodox

Cele 20 de canoane ale Sinodului I Ecumenic de la Niceea (325) sunt deja la baza existenței unei norme disciplinare bine consolidate și recunoscută de către toate Bisericile. Într-adevăr, Sinodul I Ecumenic de la Niceea ține seama de acest set de norme exprimate nu numai în *antiqua consuetudo* (canonul 6), dar, de asemenea, în foarte faimoasa *ecclesiastica regula* (canoanele 2, 6, 10, 16), în *regula* (canoanele 9, 15, 17, 18, 19), în *canones* (canonul 9) și în *lex antiqua regularisque* (canonul 13). Cu toate acestea nu suntem în măsură să indicăm în mod clar documentele în care poate fi găsit acest set de norme. Printre documentele probabile ar putea fi indicate ca sigur *regulae*, *Didahia* și *Didascalia Apostolorum*, unele din *Canones Apopstolorum* și canoanele Sinoadelor de la Ancira (314) și de la Neocesarea (314-319). La acestea s-ar putea adăuga canoanele câtorva Părinți ai Bisericii, cu o rezervă cu privire la

²⁹ Codul Canoanelor Bisericilor Orientale, canonul 40, p. 21

³⁰ Codex Canonul Ecclesiarum Orientalium, canonul 657.

³¹ John Paul II, *Homily at the Incense Prayer*, August 14, 1988, în *SICO*, Suppl. ai nn. 485-556, p. 24.

³² Congregation for the Eastern Churches, *Instruction for Applying the Liturgical Prescriptions of the Code of Canons of the Eastern Churches*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1996, p. 12; a se vedea și *Nuntia*, 1 (1975), p. 6.

³³ Norman Tunner (ed.), *Decrees of Ecumenical Councils*, vol. II, p. 903-904.

valoarea lor juridică, precum cele ale lui Dionisie al Alexandriei (+ 264), Grigorie al Neocesareei (+ 270) și Petru al Alexandriei (+ 311).

După Sinodul I Ecumenic de la Niceea, normele de disciplină a fost îmbogățite cu canoanele Sinodului al II-lea Ecumenic de Constantinopol (381) și ale Sinodului al III-lea Ecumenic de la Efes (431) și cu canoanele Sinoadelor locale din Gangra (340), Antiohia (341), Laodiceea (sfârșitul secolului al IV-lea), Constantinopol (391), Sardica (343-344) și Cartagina (393-419).

Mai mult decât atât, înainte de Sinodul al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451), au existat canoanele Sfântului Atanasie al Alexandriei (+ 379), Sfântului Vasile cel Mare (+ 379), Timotei al Alexandriei (+ 385), Sfântului Grigorie de Nyssa (+ 395), Sfântului Grigorie de Nazianz (+ 390), Sfântului Amfilohie din Iconium (+ 394), Teofil al Alexandriei (+ 412) și Sfântului Chiril al Alexandriei (+ 444).

Deși „canoanele” acestor Părinți ai Bisericii de la începutul secolului al V-lea nu a avut forța canonică, în sensul strict al termenului, în tot Răsăritul creștin, totuși ele au fost urmate în teritoriile în care au avut jurisdicție.

Cu canon 1 al Sinodului IV Ecumenic de la Calcedon o serie de aproximativ 300 de canoane, puse în aplicare prin sinoade locale anterioare, au fost confirmate oficial ca obligatorii pentru întreaga Biserică. Ca urmare, se poate spune că această hotărâre sinodală constituie primul *Codex Canonum* comun pus la dispoziția tuturor Bisericilor Ortodoxe³⁴: canoanele apostolice – 85; Sinodul I Ecumenic de la Niceea – 20; Sinodul de la Ancira – 25; Sinodul de la Neocezarea – 14; Sinodul de la Gangra – 20; Sinodul de la Antiohia – 25; Sinodul de la Sardica – 21; Sinodul II Ecumenic de la Constantinopol, - 7; Sinodul de la Laodiceea – 60; Sinodul III Ecumenic de la Efes – 8, Sinodul IV Ecumenic de la Calcedon - 30; în total 315 canoane.

Imperiul creștin de Răsărit, prin Sinodul din Trullo (691)³⁵, a ajuns la ceea ce se poate numi cu adevărat un cod de canoane comun pentru toate Bisericile sale, împreună cu 102 de canoane adoptate de aceeași adunare sinodală. „Codul Trulan” a fost confirmat, împreună cu cele 22 de canoane noi³⁶, ale Părinții Sinodului VII Ecumenic din 787, care a fost prezidat de legații Papei Hadrian I. Ulterior, la această colecție s-au adăugat alte 22 de canoane, cele ale lui Tarasie al Constantinopolului (+ 806), ale Sinodului I-II de la Constantinopol (861) și ale Sinodului de la Sfânta Sofia din Constantinopol (879).

Canonul 2 al Sinodului VI Ecumenic stipulează:

„Acestui sfânt sinod i s-a părut și aceea că este un lucru foarte bun și de mare însemnătate ca și de acum înainte să rămână tari și statornice, spre tămăduirea sufletelor și vindecarea suferințelor, cele 85 de canoane care au fost

³⁴ Ivan Žužek, *Understanding the Eastern Code*, Roma, PIO, 1997, p. 266-327, aici p. 270.

³⁵ George Nedungatt (ed.), *The Council in Trullo Revisited*, Roma, PIO, 1995, p. 64-69.

³⁶ Norman Tunner (ed.), *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. I, p. 138-139.

primite și întărite de către sfinții și fericiții părinți cei mai înainte de noi și care au fost încă și predanșite nouă sub numele sfinților și slăviților Apostoli [...]. Pecetluim însă și pe toate celelalte canoane care au fost așezate de către sfinții și fericiții noștri părinți [...]"³⁷.

Prin urmare, acest canon aprobă autoritatea ecumenică a următoarelor surse canonice: a) Sfintelor Canoane ale Apostolilor (c. 400), cele 85 de canoane care au fost formulate în acord cu tradiția apostolică de către unii ucenici ai Apostolilor. Aceste canoane se ocupă de problemele sinodale și cu colecții canonice anterioare. b) Sfintelor Canoane ale Sinoadelor Ecumenice: Sinodul I Ecumenic de la Niceea (325), 20 de canoane; Sinodul II Ecumenic de la Constantinopol (381), 7 canoane; Sinodul III Ecumenic de la Efes (431), 8 canoane; Sinodul IV Ecumenic de la Calcedon (451), 30 canoane. c) Sfintelor Canoane ale Sinoadelor locale: Ancira (314), 25 canoane; Neocezarea (314-319), 14 canoane; Gangra (340), 20 canoane; Antiohia (341), 25 canoane; Laodiceea (347-381), 60 canoane; Sardica (343-344), 21 canoane; Cartagina (419), 133 canoane; Constantinopol (394), 1 canon. d) Sfintelor Canoane ale Sfinților Părinți: Fericitul Dionisie al Alexandriei, 4 canoane; Fericitul Petru al Alexandriei, 15 canoane; Sfântul Grigorie al Neocezareei, 11 canoane; Sfântul Atanasie cel Mare, 5 canoane; Sfântul Vasile cel Mare, 92 canoane; Sfântul Grigorie de Nissa, 8 canoane; Sfântul Grigorie Teologul, 1 canon; Sfântul Amfilohie de Iconiu, 1 canon; Timotei al Alexandriei, 29 canoane; Teofil al Alexandriei, 14 canoane; Sfântul Chiril al Alexandriei, 8 canoane; Ghenadie al Constantinopolului, 1 canon.

Este de la sine înțeles că la toate acestea ar trebui să adauge cele 102 de canoane ale Sinodului Trulan (691) și 22 de canoane ale Sinod VII Ecumenic (787).

Canonul 1 al Sinodului VII Ecumenic (787) confirmă lucrarea Sinodului Trulan atunci când zice:

„Celor care au dobândit demnitatea preoțească, rânduielile canonice le sunt mărturii și îndreptări. [...] Așadar, acestea astfel fiind, și fiindu-ne nouă mărturie, bucurându-ne de ele ca și când cineva ar găsi comori multe, cu bucurie primim în inimile noastre sfintele canoane, și întărim întreaga și nestrămutata orânduire a lor, a celor ce sunt așezate de către sfintele trâmbițe ale Duhului, ale preaslăviților Apostoli, ale celor șase sfinte sinoade ecumenice și ale celor ce s-au întrunit local pentru așezarea unor astfel de rânduieli, și ale sfinților noștri părinți”³⁸.

Printre alte surse, în afară de sfintele canoane, sunt canoanele colecțiilor canonice, normele legislației imperiale romane din Răsărit, canoanele conciliilor apusene, decretele și instrucțiunile pontifului roman și hotărârile Curiei

³⁷ Arhid. Prof. dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 109-110.

³⁸ Arhid. Prof. dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 179-180; a se vedea și Norman Tunner, *Decrees of Ecumenical Councils*, vol. I, p. 138-139

Romane, canoanele celor patru motu proprios de către Papa Pius al XII-lea – *Crebrae Allatae, Sollicitudinem Nostram, Postquam Apostolis, Cleri Sanctitati*, canoanele și hotărârile sinoadelor diferitelor Biserici orientale și constituțiile și decretele Conciliului Vatican II³⁹.

4. Sfintele canoane și Bisericile Ortodoxe

Pentru a cunoaște gândirea ecleziologică bizantină este necesar să se meargă la sursele canonice: decretele sinodale, comentariile și legislația sinodală târzie. Chiar și legile imperiale în ceea ce privește Biserica, în măsura în care acestea au fost acceptate ca principii de organizare bisericească, adesea mărturisesc despre conștiința bisericească, în esență identică cu cea a canoanelor sinodale⁴⁰.

Privit din punct de vedere juridic, întregul corp al surselor canonice bizantine constituie greu un ansamblu coerent. Încercările de codificare sunt departe de a fi exhaustive și nu elimină contradicțiile importante. Ele nu au fost niciodată destinate să ofere Bisericii bizantine un *corpus iuris* complet. Mulți polemisti occidentali au subliniat această stare de lucruri ca o slăbiciune esențială a creștinismului răsăritean, care nu a reușit să se doteze cu un drept canonic independent și consecvent și, astfel, s-a predat puterii statului. Cu toate acestea, aceste hotărâri au ținut în general seama că Biserica este o instituție divină a cărei existență internă ar putea fi definită în mod corespunzător din punct de vedere juridic, o presuposiție pe care creștinii răsăriteni nu a luat-o în considerare. Pentru ei Biserica a fost, în primul rând, o comuniune sacramentală cu Dumnezeu în Hristos și în Duhul Sfânt, ai cărei membri nu se limitează la *oikoumene* pământesc (lumea locuită) unde dreptul reglementează societatea, ci include lumea îngerilor și a sfinților, precum și capul divin, Mântuitorul Iisus Hristos. Managementul Bisericii pământești a fost cu siguranță recunoscut ca o activitate necesară și acolo utilizarea termenilor și conceptelor juridice era inevitabilă; dar aceste concepte nu au epuizat realitatea ultimă a Bisericii lui Dumnezeu și putea fi determinată uneori de sinoade, sau chiar lăsată la binevoitori și, în principiu, în grija creștină a împăraților.

Această atitudine nu a însemnat, însă, că bizantinii au fost fie indiferenți față de canoane sau incompetenți din punct de vedere juridic. Dimpotrivă. Ei au fost, în general, conștienți de faptul că cel puțin anumite canoane reflectă natura eternă și divină a Bisericii și că era o datorie absolut creștină de a le respecta. Cu toate acestea, tradițiile Romane au fost întotdeauna suficient de

³⁹ *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, Fontium Annotatione Auctus*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1995.

⁴⁰ John Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, New York, Fordham University Press, 1974, p. 79-90. A se vedea și Pavlos Menevissoglou, *Historical Introduction to the Canons of Orthodox Church*, Stockholm, Iera Metropolis, 1990; Panteleimon Rodopoulos, *An Overview of Orthodox Canon Law*, Rollinsford, NH, Orthodox Research Institute, 2007.

puternice în Bizanț pentru a menține aproape permanent o serie de juriști bisericești extrem de competenți care au informat pe împărați despre hotărârile privind Biserica și, de asemenea, au introdus principiile dreptului roman în legislația și jurisprudența bisericească.

5. Sfintele Sinoade și Sfinții Părinți

Colecția canonică bizantină oficială, care va forma, de asemenea, baza dreptului canonic în țările slave și în Biserica Ortodoxă modernă, așa-numitul „Nomocanon în 14 Titluri”, conține aceleași canoane aprobate de Sinodul Trulan (691) și de Sinodul VII Ecumenic (787), adică, canoanele apostolice (o serie de 85 de reguli disciplinare introduse în Biserica din Constantinopol de către patriarhul Ioan al III-lea Scolasticul în anul 575), canoanele Sinoadelor Ecumenice, canoanele Sinoadelor locale (cu adăugarea ulterioară a celor 17 canoanele ale Sinodului de la Constantinopol [859-861] – de asemenea, cunoscut sub numele de „întâiul-al doilea”, pentru că cele două sinoade din 859 și 861 au fost considerate ca o singur adunare – și 3 canoane ale Sinodului de la Constantinopol (879-880) și apoi canoanele Sfinților Părinți.

6. Legislația imperială

Codex-ul și *Novelele* conțin o serie de legi cu privire la Biserică, care acoperă o gamă mult mai largă de funcții și activități bisericești decât o face întreaga legislație sinodală înainte și după Iustinian (483-565)⁴¹.

Era de la sine înțeles că, în principiu, nu a exista nicio contradicție între canoanele bisericești și legile imperiale. Mai târziu, însă, comentatorii bizantini au admis posibilitatea unei contradicții între ele; în acest caz, canoanele ar fi de preferat. De fapt, împărații nu au fost mai presus, fie de dogme sau de canoanele Bisericii.

După *Codex* și *Leges Novellae*, alte colecții importante de legi relevante pentru Biserică sunt *Ecloga* (o selecție de texte legislative) ale Isaurienilor, emisă între 739 și 741, care include modificările legislației lui Iustinian, în special în materie de căsătorie și de divorț. Împăratul Vasile I (867-886) a publicat texte legislative majore, *Procheiron-ul* (manual de legi), care a apărut între 870 și 878, a fost un manual pentru juriști care conține legile privind căsătoria și privind afacerile bisericești. Așa-numitele *Basilicale*, care a apărut în parte sub Vasile I și parțial sub Leon al VI-lea, a reprodus unele din legile lui Iustinian, dar a omis pe altele, făcând astfel o selecție de importanță pentru practicile medievale bisericești, atât bizantine cât și slave și românești. *Epanagoga* (recapitularea legii) este bine cunoscut pentru descrierea împăratului și patriarhului de Constantinopol ca cei mai eminenți și cei mai necesari membri ai societății; ea conține, de asemenea, legislația cu privire la problemele

⁴¹ E. Chrysos, *Ecclesiastical Polity of Justinian*, Thessaloniki, Analecta Vladaton, 1969,.

de disciplină clericală, cu privire la statutul juridic al bunurilor Bisericii și cu privire la dreptul matrimonial⁴².

7. Codificarea dreptului canonic

Patriarhul Ioan al III-lea Scolasticul de Constantinopol este creditat cu alcătuirea unei *Colecții în 50 de titluri* care împarte canoanele sinodale în funcție de subiecte, precum și o colecție paralelă de legi imperiale, împărțită în 87 de capitole (*Collectio LXXXVII Capitulorum*). Sfârșitul secolului al VI-lea a fost marcat de apariția unei alte colecții anonime similară cu cea a lui Ioan Scolasticul, dar împărțită în 14 de titluri, cu o colecție paralelă de legi imperiale cu aceleași subiecte. Autorul anonim a fost familiarizat cu lucrarea unui contemporan și coleg apusean, călugărul Dionisie Exiguul (+ 555), autorul primei colecții în limba latină a canoanelor sinodale și a adoptat de la el așa-numitul *Cod Canonic African*, cunoscut sub numele de Canoanele Sinodului de la Cartagina. Întreaga lucrare a lui Ioan Scolasticul, precum și cea a autorului anonim, a fost reeditată și completată în secolele următoare, în forma *Nomocanoanelor*.

Nomocanonul în 50 de Titluri a acoperit un număr mult mai mare de texte și, în general, a dat o mai mare satisfacție generațiilor de canoniști. Mai mult decât atât, el de multe ori a servit ca bază pentru comentariile canonice ulterioare. Ambele *Nomocanoane* au fost traduse în limba slavă și în limba română. *Nomocanonul în 14 Titluri* a servit ca bază atât pentru colecția canonică slavă, așa-numita *Kormciaia Kniga*⁴³ cât și pentru colecția românească, așa-numita *Îndreptarea Legii*⁴⁴.

Mai multe manuale canonice au circulat în întreaga lume bizantină, inclusiv o *Sinopsă Canonică* a lui Ștefan Efeseanul, datând probabil din secolul al VI-lea și o colecție consecutivă de canoane, *Akolouthia ton nomon*, cuprinzând textul original al canoanelor expuse într-o ordine cronologică până la convocarea Sinodului IV Ecumenic de la Calcedon. În secolul al XIV-lea, doi juriști din Tesalonic au publicat colecții sistematice, în care canoanele au fost separate în mod clar de legile imperiale: Constantin Harmenopoulos, cunoscut pentru lucrarea sa *Hexabiblon*, de asemenea, a compilat un *Epitom* al canoanelor și Matei Blastares a alcătuit o colecție canonică, însoțită de numeroase documente noi și de articole critice despre problemele canonice.

8. Comentariile la canoane

Sub domnia lui Ioan al II-lea Comnenul (1118-1143), savantul Ioan Zonaras a compus un comentariu cu privire la colecția canonică anonimă în 14 Titluri, aranjând textele disciplinare în ordinea importanței lor.

⁴² John Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, p. 79-90.

⁴³ Ivan Žužek, *Kormčaja kniga*, Roma, PIO, 1964; Edward Farrugia (ed.), *Dizionario Enciclopedico dell'Oriente Cristiano*, Roma, PIO, 2000.

⁴⁴ *Îndreptarea Legii*, Editura „Pelerinul Român”, Oradea, 2002.

Un contemporan al lui Zonaras, Alexie Aristen, a compus un comentariu mai literal și mai scurt bazat pe o colecție abreviată sau pe *epitomul canoanelor*. Scopul lui a fost de a explica semnificația textelor în înțelesul lor istoric.

Al treilea mare comentator al secolului al XII-lea, Teodor Balsamon, în opera sa capitală bazată pe *Nomocanul* lui Fotie, a urmat o sarcină specifică încredințată lui de către împăratul Manuel I Comnenul (1143-1180) și Patriarhul Ecumenic Mihail de Anchialos (1170-1178): o coordonare între legislația bisericească și cea imperială.

Printre colecțiile canonice târzii este necesar să se menționeze mai ales *Pidalionul*. A fost compus în anul 1793 de către ieromonahii atoniți Agapie și Nicodim. Această colecție a fost publicată pentru prima dată în anul 1800, dar din cauza interpolării opiniilor personale din partea editorilor, a fost condamnată de autor și de Sinodul Patriarhal din Constantinopol. Aceasta a fost apoi publicată a doua oară, cu aprobarea Sinodului Patriarhal, în anul 1841. Pe lângă textul fiecărui canon sunt afișate toate canoanele corespunzătoare și o interpretare detaliată a canonului relevant. În cele din urmă, ca un apendice, sunt adăugate instrucțiuni și învățături cu privire la: a) gradele de rudenie și b) tipurile diferitelor scrisori și epistole cu caracter bisericesc.

Cea mai importantă dintre toate scrierile cu privire la sursele colecțiilor de Drept Canonic al Bisericii Ortodoxe în ultima vreme este colecția aprobată de către Patriarhul de Constantinopol și de cele mai importante Biserici Autocefale, care astfel are valabilitate și autoritate peste tot și poartă titlu: *Sintagma dumnezeieștilor și sfintelor canoane*. Această colecție a fost publicată în Atena între anii 1852-1859, în șase volume, de către George Rallis și Michael Potlis. Volumul I conține *Nomocanonul* lui Fotie, în timp ce volumul al II-lea include canoanele Sfinților Apostoli și ale Sinoadelor Ecumenice. Volumul al III-lea cuprinde canoanele Sinoadelor locale iar volumul al IV-lea cuprinde canoanele Sfinților Părinți cu răspunsurile canonice ale canoniștilor Teodor Balsamon, Alexie Aristen și Ioan Zonaras. Volum al V-lea conține hotărârile canonice ale Patriarhilor Ecumenici din anul 911 până în 1835, un tabel al scaunelor episcopale ale Bisericii Ortodoxe și diverse alte probleme. Volum al VI-lea prezintă *Syntaxa kata Stoicheion (Syntaxa Alfabetică)* a lui Matei Blastares, în 24 de secțiuni, cele mai multe dintre ele subîmpărțite în capitole.

Sintagma lui Rallis și Potlis este cea mai bună lucrare publicată vreodată cu privire la sursele canonice ale Dreptului Bisericii Ortodoxe.

9. Hotărârile sinodale și patriarhale

Pe întreaga perioadă bizantină, patriarhul Constantinopolului a fost *de facto* întâistătătorul întregii Biserici Ortodoxe. Autoritatea sa a fost descrisă pentru prima dată ca un „privilegiu de onoare după episcopul Romei” (canonul 3 al Sinodului II Ecumenic de la Constantinopol [381]; Sinodului IV Ecumenic de la Calcedon [451], în canon 28, a vorbit despre privilegiile „egale” cu cele ale

Romei și a dat episcopului capitalei o jurisdicție patriarhală largă, precum și un drept pentru a primi căile de atac, adică apelurile, împotriva hotărârilor episcopilor eparhioți. Totuși, problemele majore doctrinare au fost soluționate în Constantinopol de către patriarh și episcopii care, în jurul lui, constituiau sinodul permanent⁴⁵. Deciziile majore ale acestui magisteriu permanent sunt incluse în *Sinodikonul* Ortodoxiei, un text liturgic foarte lung, care, din anul 843, a fost citit în toate bisericile în prima Duminică a Postului Mare și comemorează sfârșitul iconoclasmului.

Concluzii

Biserica Ortodoxă a menținut întotdeauna cu tenacitate intacte aceste canoane, în ciuda tuturor suferințelor și coborâșurilor istoriei și, astfel, purtând de grijă pentru propria lor existență și creștere. Aceste canoane sunt o parte integrantă a culturii națiunilor care constituie aceste Biserici. În secolele care au urmat, „sfintele canoanele”, menționate de către canon 2 al Sinodului Trulan, au rămas nealterate în aceste legislații bisericești. Este vorba despre dreapta credință pentru un creștin ortodox. Această convingere pune autoritatea supremă a Bisericii în Sinodul ecumenic, mai ales atunci când el promulgă canoane care se ocupă cu politica bisericească. Părinții sinodali acționează sub lucrarea Duhului Sfânt și, prin urmare, în etosul ortodox aceste canoane sunt numite pe bună dreptate sfinte și imuabile „iluminate de unul și același Duh Sfânt”⁴⁶.

Sfintele Canoane ale primului mileniu, confirmate în anul 787 de către Părinții sinodali de la Niceea, sunt moștenirea comună a întregii Biserici Ortodoxe și Romano-Catolice. Acest apel la rădăcinile comune ale tuturor Bisericilor pentru patrimoniul lor disciplinar, un aliat fundamental și unic, are un import ecumenic extraordinar. Deoarece grija de a restabili deplina unitate vizibilă între toți creștinii aparține *pleromei* Bisericii, toți credincioșii creștini, mai ales păstoriile Bisericii, trebuie să se roage Domnului pentru această unitate dorită și să participe în mod deschis în activitatea ecumenică determinată de Duhul Sfânt.

⁴⁵ Joseph Haijar, *Le synode permanent*, Rome, PIO, 1979.

⁴⁶ Arhid prof. dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, p. 181. A se vedea și Norman Tunner, (ed.), *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. I, p. 138-139.